

Megjegyzések az aracsi középkori templom történeti és régészeti kutatásához

A középkori csanádi egyházmegye területén, az Árpád-korban Keve, majd a XIV. századtól Torontál vármegye középső részén állt Aracs mezőváros. A településből egyedül egy háromhajós, háromapszisos, téglából épült bazilika romjai maradtak meg, amelyek Törökbecsétől (sz: Novi Bečej) kb. 12 km-re ÉK-re, a Beodra-Karlova (sz: Novo Miloševo) és a Bašaid (sz: Bašaid) felé vezető utak közötti határreszen találhatóak. Mind a középkori településnek, mind a templomromnak a kutatása már a XIX. században megkezdődött, és kisebb-nagyobb megszakításokkal a napjainkig tart. Az elmúlt közel két évszázad alatt a lelőhely értelmezésével kapcsolatban sok egymásnak ellentmondó vélemény és elmélet fogalmazódott meg, különösen a második világháborút követő időszakban.

A középkori település és templom története

A középkori településről és a területén még ma is álló románkori bazilikáról elenyésző számú írott forrás áll rendelkezésünkre. Aracs csak a XIV. század első felében jelenik meg a történeti forrásokban, mint a torontáli főesperesség egyházas helye, az 1332-1337. évi pápai tizedjegyzékben.¹ Mint oppidum és vásáros hely többször is szerepel 15. századi oklevelekben. A század közepén a vármegye nemesei többször tartották itt gyűléseiket.² 1411 körül Lazarevics István (1405-1427), majd a halála után Brankovics György (1427-1456) szerb despoták Zsigmond királytól (1387-1437) a Temesköz jelentős területeit megkapták,³ feltehetően Torontál megye központjával, a becsei várral együtt.⁴ Aracs is ekkor kerülhetett a despoták birtokába. 1441-ben Brankovics György rokonának, Birini Pálnak több várral és birtokkal együtt néhány Torontál megyei települést is átadott, köztük Aracsot is.⁵ A mezőváros 1551. szeptember 20-án vagy 21-én⁶ valószínűleg harc nélkül került Szokollu Mehmed (1505-1579) beglerbég kezére, ugyanis az itt lakó szerbek, míg a becsei vár ostroma tartott, a várost átjártatták a törökök kezére.⁷ A településen ekkor már állott egy kisebb vár,⁸ amelynek török őrségéről 1551. október-december hónapokban még van adat, azonban a későbbi, török kato-

¹ PP 538.

² CSÁNKI II. 125.

³ CSÖMÖRE 2012. 496.

⁴ ENGEL 1977. 96.

⁵ „...nec non oppida Araka, Bazalhida, Bechkereke, ac similiter possessiones Irmes, Nyilas, Chingrad, Aradi in Torontaliensi.” SZENTKLÁRAY 1886. 16.

⁶ SZENTKLÁRAY 1886. 28.

⁷ Balogh Lőrinc becskerei várnagy 1551. szeptember 18-án kelt levele Báthory Andrásához: „Ezt Nagysagodnak twdassara adim, hogy az bechey byro ezt bezelly, az Tooth Thamas, hogy mykoron ew Arachan volth, az arachyai raczok gwylesth tetek volth közöttök es az gwylesben ezth elvegeztek ew közöttök, hogy oda beeaggyak magokat az török ala es Radowani Georgyöth küldtek oda be, es ew wele külték es az thöröknek, kyth ew neky oth valo jambor zemelyek, jelentetek megh azért Nagysagod, vyssellyön gondot rea, merth arwltatast teznek az arwlok. Isten thartha Nagysagodat. In arce Bechkereky feria secunda in festo exaltacionis crucis anno 1551.” Ivić 1929. 412.

⁸ Tinódi Sebestyén Erdéli Historiájában Aracsot is említi több más temesközi "apró" várral együtt: „Rémöltek magyarok az sok apró várba,/Sokan kiszökének, hagyák pusztaságba,/Csak Temesvár álla az nagy bátorságba,/Kikben megnevezők várakba, kastélyokba./Az Becse, Bechkereke, Galád, Aracia,/Besenyő, Nagylak, Fellak, Egrös és Csályá,/Csanád, Pálélése, Bodorlak, Zádorlaka,/Eperjes, Horogszeg, Csák, Kissomlyó, Iládia.” Krónika 131–132.; Nebojša Stanojev és Csömöre Zoltán az 1970-es évek ásatási eredményei alapján feltételezik, hogy a ferences templomot és kolostort erősítették meg árokkal és palánkkal, valamint a templom bejárata előtt egy téglából épített toronnyal. STANOJEV 2009. 104–109.; CSÖMÖRE 2012. 490–491.

naságra vonatkozó forrásokban már nem szerepel.⁹ A mezőváros a török hódoltság időszakában pusztult el,¹⁰ azonban ennek az időpontja és részletei egyelőre még tisztázatlanok, feltehetően a tizenötéves háború idején dűltak fel.¹¹ A valamikori mezővárostól északkeletre eső területeken a Temesközbe települt szerb pásztoroknak volt egy néhány házból álló falujuk, amelyet Vránovának (Varjas) neveztek el. Később 1726-ban, a Temesi Bánság megszervezése során, ezt a települést átköltöztették közvetlenül a Tisza partjára, a valamikori becsei vár közelébe. A Tisza melletti Vránova 1888-ban felvette az Aracs nevet.¹²

A korábbi kutatás Péterffy Károlynak a középkori zsinatokról készített munkája adataira¹³ támaszkodva az aracsi kolostorra vonatkozó legkorábbi írott forrásnak tévesen azt az 1256. évi esztergomi zsinati jegyzőkönyvet tartotta, ahol a felsorolt résztvevő (bencés) apátok között szerepel egy Nicholas de Aracha is.¹⁴ Ennek alapján vetődött fel először a templom Benedek-rendi eredetének a lehetősége.¹⁵ Azonban, mivel az oklevél után közölt névsor egy utólagos, a szerző által a 18. században szerkesztett és hozzáadott toldalék,¹⁶ nem tekinthető a kolostorra vonatkozó Árpád-kori írott forrásnak. A templom bencés eredete sem bizonyítható történeti források segítségével.¹⁷ A legkorábbi, biztosan a templomra és a kolostorra vonatkozó írott forrás 1378-ból származik, amely szerint XI. Gergely pápa (1371-1378) Łokietek Erzsébet királyné (1305-1380) kérésére engedélyezte, hogy a Csanád egyházmegyei Aracson már hosszú idő óta elhagyottan és üresen álló Szent Miklós egyházat a ferenceseknek adományozzák. Itt sem említik azt, hogy korábban kolostor is lett volna a templom mellett.¹⁸ Az özvegy királyné 1380-ban készült végrendeletében egy atlaszból készült, gyöngyökkel ékesített miseruhát annak tartozékaival együtt, és más liturgikus tárgyakat a saját kápolnájából hagyományozott a kolostorra, valamint 500 arany forintot arra az esetre, ha az építkezési munkálatokat a haláláig nem fejeznék be.¹⁹ Az újonnan alapított ferences rendház a rend konventuális ágához tartozott²⁰ és a bácsi custodia felügyelete alá került.²¹ 1533-ból még ismerjük a kolostor vezetőjét, Neszti Jánost, azonban miután a város 1551-ben török fennhatóság alá került, a ferencesek is valószínűleg elhagyták a kolostort.²²

⁹ HEGYI 2007. 1443–1444.

¹⁰ REISZIG 1912. 20.

¹¹ CSOMÓRE 2012.497. A település pusztulásának az időpontja kapcsán: Míomir Petrović tizennégy olyan, 1567 és 1716 között keletkezett térképet gyűjtött össze, amelyen szerepel a mezőváros (helye?). PETROVIĆ 1978–1979. 340–341.

¹² SZENTKLÁRAY 1898. 241–242., 245

¹³ PÉTERFFY 1742. 86–87.

¹⁴ FUXHOFFER 1869. 294.; MAROSI 1994. 53.

¹⁵ FUXHOFFER 1869. 294.

¹⁶ Részletesen ld. PP 539.

¹⁷ PP 539.

¹⁸ „...quæ Ecclesiam sancti Nicolai de Aracha, Cenad dioec. quæ diruta, & destructa longo tempore extiterat, prout erat, & quæ tanto tempore vacaverat, quod de contrario memoria hominum non existerat, nec sciebatur ad quem spectabat jus patronatus illius, reparari, & reedificari fecit opere sumptuoso.” AM IX. 400.

¹⁹ „Item ad opus claustrii de Aracha, si vita nobis comite perfici non peterit, quingentos florenos auri, vnam casulam de Atlas flauo cum suis pertinentiis, perlis ornatam, duas nucas argenteas, in processione super velum gestantes, et duas ampullas argenteas, in superiori capella nostra habitas.” CD IX. 403.

²⁰ ROMHÁNYI 2000. 9.

²¹ KARÁCSONYI 1923. 46–47.

²² KARÁCSONYI 1923. 144.; Bárány Ágoston a 19. század elején a következőket írja: „A' közelebb múlt években, igen éltes korában elhúnyt Balás János' csanádi czimzetes kánonok' gyakori előadásaiából tudjuk: mi szerint ő, ifjú-éveiben látta az aracsi gothtemplomot, s' benne még egy kis, s' a' nagy oltárképét. E' nagy kép szent Mihályt ábrázolá, magyardolmányban, sárga csizmában, sarkantyúval 's nagy bajusszal. E' szép régiségnek sincs sem híre, sem hamva.” BÁRÁNY 1845. 56. – A leírás alapján egy 18. századi oltárkép sejtethető, azonban ez felveti annak a lehetőségét is, hogy a templom akkor még használatban volt.

Az írott források kis száma miatt kiemelkedő jelentősége van a régészeti és a művészettörténeti kutatásoknak,²³ különösen a település és a templom korai időszakának a vizsgálatánál. A bazilika építését a művészettörténeti elemzések alapján általában a 13. század első felére, illetve második negyedére, míg az É-i mellékhajó K-i szakasza fölé épített tornyot a XIV. századra kelteznek.²⁴ A templomnak a bencés renddel való kapcsolata is csak a művészettörténeti elemzéssel megállapított kora és az alaprajza alapján feltételezhető,²⁵ habár felvetődött az az elképzelés is, hogy a ferencesek előtt nem volt kolostor.²⁶

Az aracsi templomrom régészeti kutatása

A templomrom és a kolostor régészeti kutatása a 19. század utolsó negyedében, a középkori településé pedig a 20. század közepén kezdődött meg.²⁷ Az első ásásokat Szentkláray Jenő vezette 1877-ben és 1878-ban.²⁸ Ez utóbbi a Délmagyarországi történelmi és régészeti társaság tagjainak a részvételével, szervezett kirándulás keretében zajlott le május 6-án, délelőtt 5 és 12 óra között.²⁹ A feltárási munkálatokat a templomon belül, illetve a valamikori monostor helyén végezték. Az ásás során a templom belsejében, az egyik oszlop alapozásába beépítve, egy római sírkő töredéket találtak, valamint egy "kriptát", amelyben "koporsók befogadására egymás fölé épített cellák meglehetősen ép állapotban maradtak". A "kriptában" nagyszámú férfi, női és gyermek csontváz, valamint selyem- és koporsómaradványok kerültek elő. Ezeken kívül feltárták a valamikori kolostor alapfalainak egy részét is.³⁰ Az ásás pontos helye és kiterjedése, valamint a feltárást során alkalmazott módszerek nem ismertek. Nincs adat arra sem, hogy az ásásról bármiféle dokumentáció készült volna, így a templom belsejében feltárt "kripta" kinézetét és szerkezetét sem ismerjük,³¹ valamint azt sem tudjuk, hogy a kolostornak melyik részét tárták fel és közben bolygattak-e meg temetkezéseket. A templom (és kolostor) korai időszakára vonatkozó régészeti anyag előkerüléséről nincs adat.

A következő régészeti feltárást Gerecze Péter vezette 1896 őszén. Az ásás eredményeiről publikáció nem készült, egyedül a feltáró egyik magánleveléből, melyet a beodrai földesúrnak, a földterület akkori birtokosának, Karátsonyi Andornak írt, ismert néhány adat.

²³ Milan K. Pantić az írott adatok kis száma miatt vetette fel és próbálta bizonyítani azt az elméletét, amely szerint a forrásokban szereplő Aracs település helye nem azonosítható az ezen a néven ismert régészeti lelőhellyel. Legfőbb érve az volt, hogy Erzsébet királyné végrendeletében nem szerepel az, hogy Aracs melyik egyházmegyében volt található. PANTIĆ 1964. A sok pontatlanságot és félreértelmezést tartalmazó érvelését Miomir Petrović próbálta később kora újkori térképészeti adatokkal alátámasztani. PETROVIĆ 1978–1979. M. Pantić és M. Petrović elméletére hivatkozva legutóbb Raffay Endre vetette el az írott források használhatóságát a kutatásban: „Eredeti településnév hiányában a templom építési idejének meghatározásához, építői kilétének, szerzetesrendjének és titulusának megállapításához nem hivatók középkori források segítségül. A templom csak a régészet és a művészettörténet eszközeivel és módszereivel vizsgálható.” RAFFAY 2005. 11. M. Pantić elméletével Milka Čanak Medić azt a tényt állította szembe, hogy egyetlen másik Aracs nevű településen sem található olyan középkori templom, amellyel a 14. századi újjáépítésre vonatkozó adatok összefüggésbe hozhatók lennének. ČANAK MEDIĆ 1974. 19. Habár az említett végrendelet szövege a megajándékozott kolostorról a néven és a folyamatban levő építkezések tényén kívül valóban nem közöl más adatot, azonban XI. Gergely pápa okleveléből kiderül, hogy a Csanád egyházmegyei település templomáról van szó (ld. 18. jegyzet).

²⁴ MAROSI 1994. 53., PP 539. Az 1990-es évek közepéig történeti művészettörténeti kutatások vázlatos, nem teljes áttekintését ld. KALAPIS 1995. 45–49.

²⁵ ROMHÁNYI 2000. 9.

²⁶ Indoklás nélkül: HERVAY 1981. 503.

²⁷ Kincskeresési szándékkal végzett rablóásatásokról már a 19. század elejétől egészen a jelenkorig vannak adataink.

²⁸ KALAPIS 1995. 44.

²⁹ MILETZ 1878. 162.

³⁰ A feltárást során előkerült leletanyagot a feltáró a temesvári központú Délmagyarországi történelmi és régészeti társulat múzeumának adományozta. MILETZ 1878. 162.

³¹ A későbbi ásások során előkerült sírleletek közül egyikkel sem azonosítható; ld. STANOJEV 2009. 50–55.

A munkálatok során feltárták a bazilika hiányzó falszakaszainak az alapjait, valamint a romoktól északra két, egymással merőleges kutatóárkot nyitottak, azzal a céllal, hogy a valamikori kolostor maradványait megtalálják.³² Ekkor került elő a kolostor udvarának téglákkal burkolt járósíntje, benne egy márványból faragott, az udvar padlójának kialakításakor másodlagosan felhasznált kőlap töredéke – amely a későbbi szakirodalomban *aracsi kő* néven vált ismertté. Ekkor vetődött fel először egy korábbi, a bazilika építését megelőző időből származó templom léteének a lehetősége.³³

Az *aracsi kő* egy vastag, eredetileg hosszúkás sírkőlap töredéke, amelynek négy felületén vannak különféle faragványok. A legújabb művészettörténeti kutatások az 1100 körüli évekre teszik készítésének idejét.³⁴ A sírkő egyik keskenyebbik oldalán látható egy egyenes szentélyzáródású, egytornyos templom ábrázolása – ennek a faragványnak az alapján feltételezte a kutatás, hogy a 13. századi bazilika helyén, vagy annak közelében egy korábbi templomnak kellett lennie. A 20. század második felében szervezett ásatások részben ennek az elképzelésnek a bizonyítására, tisztázására történtek.³⁵

Az első világháború után a régészeti kutatások, különösen azok, amelyek a régió középkori emlékeit vizsgálták, nagyrészt megszűntek azokkal az intézményekkel együtt, amelyek korábban ezekhez az infrastrukturális keretet biztosították. A nagyobb régészeti feltárások a második világháborút követően kezdődtek el újra, azonban ezek már nagyrészt határozott aktuálpolitikai igényeket kielégítve, előre megfogalmazott tételek bizonyítására történtek.³⁶ Aracson is a világháborút követően, 1946-ban, néhány évvel a romok műemlékké nyilvánítása és állami védelem alá helyezése előtt került sor újabb feltárássra. A nagybecskereki Városi múzeum (sz: Muzej u Zrenjaninu) és a belgrádi Művészeti Múzeum (sz: Umetnički muzej u Beogradu) munkatársai egy kisebb, négy napig tartó régészeti kutatást végeztek a templomnál, valamint a középkori település helyén. A valamikori mezőváros területén terepbejárást végeztek, amelynek során megállapították, hogy a késő középkori leletanyag a romoktól keletre, míg a törökkoriak attól nyugatra koncentráálódtak – erről bővebb adatokat azonban nem közöltek.³⁷ A templom területén és a nyugati homlokzat előtt két-két kutatóárkot, illetve szondát, míg az északi fal mentén egy kutatóárkot nyitottak, és feltárták a valamikori főoltár alapozását is. A templom északi falcsonkja mellett nyitott kutatóárok segítségével feltárták a hiányzó falszakasz alapozását, valamint egy, az északi falra merőleges falalapozást, amelyről azt feltételezték, hogy az egykori kolostorhoz tartozott. A nyugati homlokzat előtt nyitott szondával a valamikori bejárat alapozását tárták fel, amelyből megállapították, hogy eredetileg egy bélletes kapu állhatott ezen az oldalon. Itt egy kelet-nyugati tájolású, mellékle-

³² Raffay Endre azonosított egy alaprajzot, amelyet a Gerecze Péter által vezetett ásatással hozott összefüggésbe. Ezen a nyugati homlokzat előtt egy ismeretlen rendeltetésű falszakasz is megjelenik, azonban a templomtól északra nyitott kutatóárkokból előkerült objektumokat nem ábrázolta. RAFFAY 2005. 21–22.

³³ Részlet Gerecze Péter Karácsonyi Andorhoz címzett, 1896. október 16-án kelt leveléből: „... a hajdan Aracs községben létező Árpád-házi királyaink idejéből eredő apátsági templom romjainál... Méltóságod szíves belegyezésével, körül ásatam a hiányzó falak alapjait, mely alkalommal a hajdani zárda nyomainak felkutatása céljából a romok északi felén két egymást keresztező kutatóárkot is ásatam. Kitűnt ekkor több érdekes részlet mellett, hogy a zárda udvara milyen terjedelmű volt. De több érdekes, műtörténelmünkre fontos kérdés is felmerült, melyeknek megfejtése majd a romok kitisztításától remélhető... Legfőképp azonban az észak felé vont kutatóárok fenékén egy méter mélységben megtalálták a zárdaudvar téglával burkolt talaját és ebben padlókö gyanánt alkalmazva egy fehérmárvány síremléknek domborműves töredékét... a rajta levő díszítőelemek motívumai és az alakok stílusa a felsőitáliai és dalmáciai, főképp pedig a horvát királyok sírhelyén, Kninben előkerült töredékekkel való összevetés alapján minden kétséget kizáróan jóval régebbi, olasz eredetű munka, mint maga a francia származású templomrom, sőt mivel alighanem azt bizonyítja, hogy e helyen már Szt. István ideje előtt keresztény templom vagy annak romjai állottak.” KALAPIS 1995. 50.

³⁴ A kő részletes leírását és elemzését, valamint a kutatástörténeti áttekintését ld. TÓTH 2000. és RAFFAY 2005. 24–28.

³⁵ MANO-ZISI 1953. 76. NAD 1953. 85., STANOJEV 2009. 8.

³⁶ A kérdésről bővebben ld. TAKÁCS 2006.

³⁷ MANO-ZISI 1953. 76.

tek nélküli sírt is feltártak. A nyugati oldalon nyitott másik árokkal újra feltárták a Gerecze Péter által már korábban megtalált falszakaszt,³⁸ amelyről azt feltételezték, hogy a templom egy mára már elpusztult, nyugati előcsarnokának volt az alapozása. A templomon belül nyitott kutatóárkok fő rendeltetése az volt, hogy segítségükkel megtalálják a feltételezett korábbi templom nyomait, azonban a főhajó középső szakaszában nyitott, észak-déli irányú árookban nem találtak semmiféle korábbi építményre utaló nyomot. Az egész területen nagy mennyiségű bolygatott csontvázat és szétszórt csontokat találtak, azonban ezeket (valószínűleg), a bejárat előtt feltárt melléklet nélküli sírt kivéve, nem dokumentálták. Az ásatási eredményekről készült közleményből³⁹ az sem derül ki, hogy a templomon belül kerültek-e elő temetkezések. Egy vázlatos, a kutatóárkok és szondák, valamint az álló és akkor feltárt falszakaszok elhelyezkedését bemutató vázlaton kívül a feltárásról sem fotókat, sem felszín- és metszetrajzot nem közöltek.

Az aracsi templom kutatása és a feltételezett korábbi templom megtalálása a feltárók szerint több, a tágabb régióra vonatkozó problémára és kérdésre is választ adhat – elsősorban a 11-12. századi egyházi, társadalmi és kulturális viszonyokra a mai Bánság területén. Az akkori szerb kutatás feltételezte, hogy ezen a területen a szláv lakosság nem csak domináns volt, hanem megőrizte törzsi szervezetét is, egészen a 12. század végéig. Szent Istvánnak (1000-1038) Ajtony elleni harcát a magyarok és a szlávok, a római egyház és a keleti kereszténység követői közötti küzdelemnek tekintették, amely Ajtony halálával nem ért véget, hanem eltartott egészen a 13. századig. A Csanádi püspökség megalapítását is, mint a görög szerzetesség elleni harc egyik kezdeti lépését definiálták. Az őslakos szerbek hatalmának és a görög szerzetességnek végső letörését III. Béla (1172-1196) uralkodása idejére helyezték, ami után lehetőség nyílt a mai Bánság területén a vármegyeszervezet kiépítésére. Ekkor került sor a bencés kolostorok alapítására is ezen a vidéken.⁴⁰ Így a XIII. századi bazilikánál korábbi templom megtalálása a fent vázolt elmélet-sorozat "tárgyi bizonyítékát" jelentette volna.

A feltárások 1972-ben újrakezdődtek, és egészen 1978-ig tartottak, az újvidéki Tartományi Műemlékvédelmi Intézet (sz: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad) szervezésében, az újvidéki Vajdasági Múzeum (sz: Vojvodanski muzej, Novi Sad) főmunkatársának, Nagy Sándornak a vezetésével, tervátsátás keretében. A feltárási munkákkal párhuzamosan a Tartományi Műemlékvédelmi Intézet (Újvidék) és a belgrádi Köztársasági Műemlékvédelmi Intézet (sz: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd) munkatársai elvégezték a romok állagmegóvását. A majdnem egy évtizeden keresztül tartó tervátsátás során feltárták a templom belsejének, valamint a kolostor alapfalainak és udvarának a legnagyobb részét. A templomon belül és körülötte több mint száz sír, valamint kilenc épített sírbolt került elő. Az utolsó években megkezdtek a bazilika melletti középkori település feltárást is. A templom és a kolostor területén lezajlott ásatások eredményeiről a munkálatok alatt Miomir Petrović, az állagmegóvási munkálatok vezetője közölt három rövid előzetes beszámolót,⁴¹ majd a feltárást "teljes" anyagát az ásatáson szintén részt vevő Nebojša Stanojev, az újvidéki Vajdasági Múzeum régésze publikálta monografikus formában 2004-ben szerb,⁴² majd 2009-ben magyar nyelven.⁴³ A település feltárástásának eredményeiről szintén N. Stanojev közölt néhány részletet.⁴⁴

³⁸ Vö. 33. jegyzet.

³⁹ „Tek u XIII veku, ili krajem XII veka sa akcijom Bele III za suzbijanje moći Srba, paralelno ... spovođenjem županiske organizacije došlo je do osnivanja benediktinskih opatija u Banatu.” MANO-ZISI 1953. 80.

⁴⁰ MANO-ZISI 1953. 80.

⁴¹ PETROVIĆ 1975., PETROVIĆ 1976., PETROVIĆ 1979.

⁴² STANOJEV 2004.

⁴³ STANOJEV 2009. A magyar kiadás a szerb nyelvű változat szó szerinti fordítása.

⁴⁴ STANOJEV 1996. 108–113.

A korábbi templom kérdése

A templom és a kolostor feltárásának eredményeit közreadó kötet számos pontatlanságot és vitatható megállapítást tartalmaz.⁴⁵ Ezek közül az egyik legvitathatóbb a XIII. századi bazilikát megelőző templom létének a kimutatása és a hozzá tartozó legkorábbi temetőperiódus meghatározása. Az ásátás során a feltárók nem figyeltek meg korábbi templomra utaló nyomokat sem a bazilikán belül, sem annak a környékén.⁴⁶ Egy régebbi templom létét mindössze az alapján feltételezték, hogy az ásátások során két olyan melléklet nélküli sír került elő, amelyet a bazilika építésekor megbolygattak⁴⁷ – az 56. sírt a nyugati homlokzat alapozásával, a 12. sírt az északi apszis támpilléreinek alapjaival vágták el.⁴⁸ Nebojša Stanojev az *aracsi kő* faragványainak elemzésével és az ásátási dokumentáció adatainak az újraértelmezésével próbálta bebizonyítani egy korábbi, egytornyos, egyenes szentélyzáródású templom létét és annak két építési periódusát. Az *aracsi kő* eredeti rendeltetését a legkorábbi, torony nélküli templom nyugati (fő)bejárata feletti szemöldökpárkányként határozta meg, amely valószínűleg egy timpanont hordott. Az épület felújítása és a torony felépítése után, a feltételezett nyugati bejárat megszűnésével a kő elvesztette eredeti rendeltetését, és mint *"ex voto emléktábla"* lett másodlagosan felhasználva – ekkor kerülhetek rá a főmezőn látható frontálisan ábrázolt emberlakok és a latin feliratok.⁴⁹ Az újonnan készített faragványok figuráiban a templom átépítetőit látja, akiket megkeresztelkedett kun előkelőknek tart. Az *aracsi kő* elemzéséből levont következtetéseit az ásátási dokumentáció anyagának újraértelmezésével próbálta igazolni. Szerinte ugyanis: „*a viszonylag bőséges fotó dokumentáció lehetővé teszi a korábbi templom maradványainak utolsó in situ rekonstrukcióját.*” A szerző a dokumentációban szereplő adatok alapján részletes leírást közöl a feltételezett korábbi templom nyugati oldalfalának és karzatának "döngölt sárgaföld" alapozásáról, amelyet a bazilika középső oszloppárja közti területen helyez el, illetve közzétesz néhány fotót, valamint két-két metszet- és felszínrajz-részletet.⁵⁰ A templom hosszháza és szentélye, valamint a később hozzáépített torony már csak a rekonstrukciós alaprajzon jelenik meg. Míg az előbbiek hiányát a dokumentációban a korábbi bolygatásokkal magyarázza, addig a torony alapozásáról szintén részletes leírást ad.⁵¹

Ami leginkább kérdésessé teszi ennek a korábbi építménynek az "in situ rekonstrukcióját" az az, hogy nem ismertek az 1970-es évek feltárásairól olyan áttekintő felszín- és metszetrajzok, amelyek a teljes lelőhely szerkezete és rétegtani viszonyai mellett, a korábbi ásátások és kincskeresések bolygatásait is felmérték és ábrázolták volna. A közölt részletrajzok is erősen hiányosak. A bazilika középső oszloppárja közötti terület különösen azért kérdéses, mert az 1946-os feltárás kutatóárka pontosan a két oszlop közötti területen, észak-déli irányban húzódott, a feltételezett alapozással megegyező kiterjedésben.⁵² Az 1946-os feltárás során nyitott szondák mélysége 2-2.50 m között változott,⁵³ viszont az 1970-es feltárásról közölt leírás és felszínrajz-részletek tengerszint feletti magasság adatai szerint az említett, korábbi

⁴⁵ A két tettről legutóbb Raffay Endre írt kritikát, amelyben elsősorban a szerzőnek az aracsi kővel kapcsolatos meglátásait, a templom építészeti leírását és a szerző művészettörténeti vonatkozású elképzeléseit bírálta. RAFFAY 2013.

⁴⁶ PETROVIĆ 1975. 137–138., KALAPIS 1995. 54.

⁴⁷ PETROVIĆ 1975. 137.

⁴⁸ A két sírt közel egy időben bolygathatták meg, ugyanis habár a támpillér alapozása későbbi a bazilika alapfalánál, a támpillérek már a felmenő falakkal együtt épültek fel – az eredeti építési terv valószínűleg az alapozás elkészítése után változhatott meg, és a felmenő falakat, támpillérekkel ellátva, már az új koncepció szerint húzták fel. RAFFAY 2005. 52.

⁴⁹ STANOJEV 2009. 5–7.

⁵⁰ STANOJEV 2009. fotók: 8–12. kép és III–VI. tábla, felszín és metszetrajzok: 13–14. kép, rekonstrukciós rajz: 15. kép.

⁵¹ STANOJEV 2009. 5–13.

⁵² Vö. MANO-ZISI 1953. 77. és STANOJEV 2009. 13.

⁵³ MANO-ZISI 1953. 76., 78.

templomra vonatkozó megfigyeléseket a jelenkori felszíntől számított 0.1-0.9 m mélységre helyezte,⁵⁴ ami gyakorlatilag azt jelentené, hogy a korábbi templom alapozása későbbi a XX. században nyitott kutatóárokknál. A korábbi templom létét és két építési periódusát tehát részben az *aracsi kő* elemzésére és félreértelmezett funkciójára alapozza, részben pedig a hiányos, vagy legalábbis hiányosan közzétett dokumentációra.⁵⁵ Ezek közül véleményünk szerint egyik sem alkalmas arra, hogy minden kétséget kizáróan bizonyítsa egy korábbi templom maradványainak a létezését a XIII. századi bazilika főhajója alatt. A bazilika alapozása által megbolygatott sírok valóban utalhatnak egy korábbi templom léteire, azonban a pontos elhelyezkedésének a meghatározása továbbra is kétséges marad.

A feltételezett korábbi templom első építési periódusát a XI. század második felére, míg a másodikát, a torony hozzáépítésének idejét a XII. század végére vagy a XIII. század elejére keltezi.⁵⁶ A templom felújítását a település etnikai és vallási "struktúrájának" az átalakulásaként értelmezi – nevezetesen a kunok megjelenését és a nyugati kereszténység elterjedését a már régóta itt élő szláv lakosság és keleti kereszténység rovására.⁵⁷ Míg a korábbi feltárások (még ha sokszor hiányos) adatait szinte teljesen mellőzi, addig az 1950-es években megfogalmazott preconcepciókra épülő elméleteket veszi kiindulási alapul a lelőhely értelmezéséhez. A templom körüli temető periodizációjában is számos pontatlanság és ellentmondás figyelhető meg. A temető időrendjének megállapítása a temető szerkezetének előzetes meghatározása és az egyes sírok adatainak elemzése nélkül történt – pusztán a (nagyobbrészt szórvány) leletanyag csoportosítása alapján (kivéve a legkorábbiak tartott periódus sírjait, amelyeket a szerző a tájolásuknak a földrajzi kelet-nyugati tengelyhez való igazodás pontosságá alapján próbált elkülöníteni).⁵⁸ A kötetben közölt adatok mindenképpen kiindulópontként szolgálhatnak a temető elemzéséhez, azonban pusztán a leletanyag alapján való "horizontok" elkülönítése nem indokolt.

A középkori Aracs településre és a területén még ma is látható templomra vonatkozó Árpád-kori írott források egyelőre nem ismertek. Későbbi korszakokból származó történeti források már nagyobb számban állnak rendelkezésünkre, azonban ezek szisztematikus összegyűjtése még nem történt meg. Erre mielőbb szükség lenne, többek között a település és a templom pusztulása körülményeinek tisztázásához is. A régészeti kutatások, habár már a XIX. század utolsó negyedében megkezdődtek, számos kérdést még a mai napig sem tudtak megválaszolni, és az eredmények értelmezésénél is sok ellentmondás figyelhető meg, különösen annak történeti vonatkozásaiban. A bazilika területén vagy annak közelében egy korábbi templom létezése feltételezhető, azonban annak a beazonosítására történt legutóbbi kísérlet nem tekinthető kellőképpen megalapozottnak. Az eddigi ásások adatainak összegyűjtése és azok együttes elemzése lenne az előrelépési lehetőség a lelőhely kutatásában.

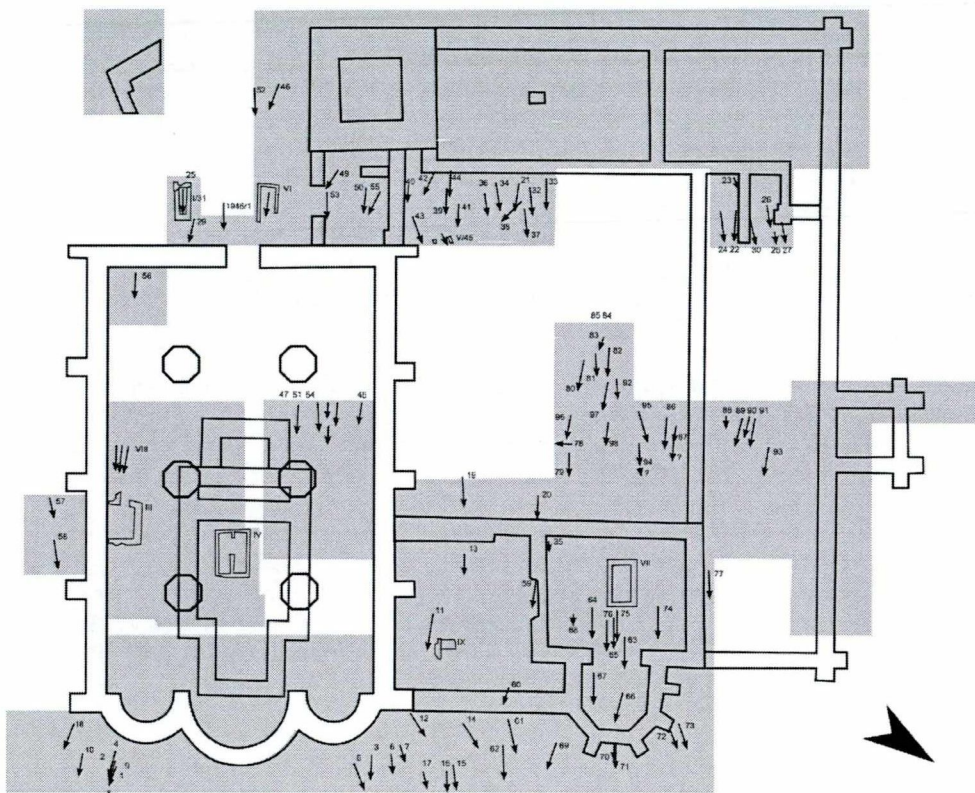
⁵⁴ STANOJEV 2009. 8., 13.

⁵⁵ Vö. 34. jegyzet.

⁵⁶ STANOJEV 2009. 11.

⁵⁷ STANOJEV 2009. 7.

⁵⁸ STANOJEV 2009. 69-74.

1. ábra: Az aracsi templom, kolostor és a templom körüli temető alaprajza az 1970-es évek ásatásai során feltárt terület kiterjedésének és a feltételezett korábbi templom helyének a jelölésével
(Forrás: STANOJEV 2009. 66-67., 77., 124. és MANO-ZISI 1953. 77. alapján)

BIBLIOGRÁFIA

- AM IX. *Annales Minorum seu Trium Ordinum a S. Francisco Institutorum*. Auctore A. R. P. Luca Waddingo Hiberno. Tomus nonus. Romæ MDCCXXXIV. BÁRÁNY 1845. BÁRÁNY Ágoston: *Torontálvármegye hajdana*. Budán, 1845.
- CD IX. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera: Georgii FEJÉR. IX. Budaë, 1854.
- CSÁNKI II. CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. II. kötet. Budapest, 1894.
- CSÖMÖRE 2012. CSÖMÖRE Zoltán: Temesközi várak, erősített templomok a török portyázások időszakában (1390–1551). In: *Középkortörténeti tanulmányok*. 7. Szerk.: KISS P. Attila–PITI Ferenc–SZABADOS György. Szeged, 2012. 485–503.
- ČANAK MEDIĆ 1974. Milka Čanak Medić: Srednjevekovna crkva u Arači. Uvod sa istoriografijom. *Zbornik za likovne umetnosti*. 10. (1974) 17–45.
- ENGEL 1977. ENGEL Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 83. Budapest, 1977.
- HEGYI 2007. HEGYI Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága*. III. História Könyvtár. Kronológia, adattárak 9. Budapest, 2007.
- HERVAY 1981. HERVAY Ferenc: A középkori kolostorok jegyzéke. In: *Népek nagy nevelője*. Szent Benedek, Európa Védőszenjének emlékezete. Szerk.: SZENNAY András. Budapest, 1981. 498–503.
- IVIĆ 1929. Aleksa IVIĆ: *Istorija srba u Vojvodini*. Od najstarijih vremena do osnivanja Potisko-Pomoriške Granice (1703). Novi Sad, 1929.
- KALAPIS 1995. KALAPIS Zoltán: Az aracsi puszta templom. In: KALAPIS Zoltán: *Történelem a föld alatt*. Újvidék, 1995.
- KARÁCSONYI 1923. KARÁCSONYI János: *Szl. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I. Budapest, 1923.
- Krónika Tinódi Sebestyén: Erdéli História. In: Tinódi Sebestyén: *Krónika*. Sajtó alá rendezte: Sugár István. Budapest, 1984. 95–158
- MANO-ZISI 1953. MANO-ZISI, Đorđe: Prilog ispitivanju Arače. *Rad vojvođanskih muzeja*. 2. (1953) 76–84.
- MAROSI 1994. MAROSI Ernő: Aracs. In: *Korai magyar történeti lexikon*. Főszerk.: KRISTÓ Gyula. Budapest, 1994. 53.
- MILETZ 1878. [Miletz János:] Kirándulás Arács romjaihoz. *Történelmi és régészeti értesítő*. IV. (1878) 162.
- NAĐ 1953. NAĐ, Šandor: Arača. *Rad vojvođanskih muzeja*. 2. (1953) 85–91.
- PANTIĆ 1964. PANTIĆ, Milan: Problem Arače u naučnoj literaturi. *Rad vojvođanskih muzeja*. 12–13. (1964) 141–150.
- PÉTERFFY 1742. Carolus PÉTERFFY: *Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata*. Pars prima. Viennæ, MDCCXLII.
- PETROVIĆ 1975. PETROVIĆ, M[iomir]: Arača, Novi Bečej – srednjevekovna bazilika. *Arheološki Pregled* 17 (1975) 137–8, TABLA LXVII/1
- PETROVIĆ 1976. PETROVIĆ, M[iomir]: Arača, Novi Bečej – srednjevekovna bazilika. *Arheološki Pregled* 18 (1976) 126–7, T. L.
- PETROVIĆ 1979. PETROVIĆ, M[iomir]: Arača, Novi Bečej – srednjevekovna bazilika. *Arheološki Pregled* 20 (1979) 135–6, PRILOG IV.
- PETROVIĆ 1978–1979. PETROVIĆ, Miomir: Pitanje ubikacije Arače. *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine VIII–IX (1978–1979)* 333–42.
- PP *Paradisum Plantavit*. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk.: TAKÁCS Imre. Pannonhalma, 2001.
- RAFFAY 2005. RAFFAY Endre: *Az aracsi templomrom*. Tanulmányok az 1200 körüli évtizedek magyarországi művészetéről. I. Újvidék, 2005.
- RAFFAY 2013. RAFFAY Endre: Az aracsi templomrom kutatásának régi és új eredményei. *Hid*. 4. (2013) 62–86.
- REISZIG 1912. REISZIG Ede: Torontál vármegye községei. In: *Torontál vármegye*. Szerk.: BOROVSKY Samu. Budapest [1912], 14–138.
- ROMHÁNYI 2000. F. ROMHÁNYI Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest, 2000.

- STANOJEV 1996. STANOJEV, Nebojša: *Srednjevekovna seoska naselja od V do XV veka u Vojvodini*. Novi Sad, 1996.
- STANOJEV 2004. STANOJEV, Nebojša: *Arača*. Crkve, nekropola, manstir. Novi Sad, 2004.
- STANOJEV 2009. STANOJEV, Nebojša: *Aracs*. Templomok, temető, monostor. Ford.: Valkay Zoltán. Újvidék, 2009.
- SZENTKLÁRAY 1886. SZENTKLÁRAY Jenő: *A becskerei vár*. Budapest, 1886.
- SZENTKLÁRAY 1898. SZENTKLÁRAY Jenő: *A csanád-egyházmegyei plébániák története*. I. Temesvár, 1898.
- TAKÁCS 2006. TAKÁCS Miklós: A középkori régészet a Vajdaságban 1918 és 1987 között. *Studia Caroliensia* 3–4 (2006) 147–179.
- TÓTH 2000. TÓTH Sándor: Az aracsi kő rokonsága. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk.: KOLLÁR Tibor. Szeged, 2000. 429–447.
- VÁLYI 1796. VÁLYI András: *Magyar országnak leírása*. I. Budán, 1796.

BERTA, ADRIÁN

Some Remarks on the Research of the Medieval Settlement and Church of Aracs

The medieval town *Aracs* and the ruins of a Franciscan church were located in the middle region of the former *Torontál* county, 12 km northeast from Törökbecse. The lack of written sources has caused problems in connection with the early history of the settlement and the ecclesiastical institution. The exact date of the church foundation is unknown, but considering the style of the building it can be argued that it was built during the first half of the 13th century. The town was mentioned in 1332 for first time among the village parishes of this region. The Franciscan church and monastery was mentioned twice during the last quarter of the 14th century. The medieval town was destroyed during the Ottoman period.

The archaeological investigations of the site started in the second half of the 19th century. In the last hundred years, there have been numerous archaeological excavations in the surroundings of the medieval ruins. Up to the present the territory inside the church, most part of the monastery and a smaller part of the medieval cemetery has been excavated. Yet, the archaeological results and interpretations of the site are questionable because of the fractional and imperfectly documented excavation data. The existence of the subsequently identified previous parish church is uncertain as well.

The next step of the further research should be the systematic gathering of historical sources and archaeological data concerning the medieval site.